

שיהא הן שלך צדק - על הדרשה ועל ההלכה

על הפסוק בפרשתנו "מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והין צדק יהיה לכם" (יט:לו) נאמר בגמרא (בבא מציעא מט, ע"א) בשמו של ר' יוסי ב"ר יהודה: "והלא הין בכלל איפה היה, אלא לומר לך שיהא הן שלך צדק ולא שלך צדק".¹ המשמעות על פי הגמרא היא שלא ידבר אדם אחד בפה ואחד בלב.² מסביר רש"י: "בשעה שהוא אומר הדיבור לא יהא בדעתו לשנות" (בבא מציעא, שם).

בהקשר לדרשה זו דנו גם על מי שבשעת ההתחייבות התכוון לקיים את דבריו, אך שינה את דעתו לאחר מכן. כמה הגדרות נובעות מסוגיה זו. כך למשל, אם הייתה זו התחייבות לתת מתנה מועטת, החזר בו נחשב ל"מחוסר אמנה" (רמב"ם, הלכות מכירה ז, ט);³ אם הייתה זו חזרה ממיקח לאחר שסוכם פרטי העסקה בדיבור בלבד, אזי "אין רוח חכמים נוחה ממנו" (שם, ח); אם ניתן גם כסף, אך טרם התבצע מעשה קניין, החזר בו צפוי לקללת "מי שפרע מאנשי דור המבול ומאנשי דור הפלגה, הוא ייפרע ממי שאינו עומד בדיבורו" (שם, א).⁴

על הקשר בין קללת "מי שפרע" ובין הדרשה "שיהא הן שלך צדק" עמד ר' דוד בן זמרא בתשובתו על שאלה בנוגע לאדם שנתן טבעת כעירבון לקיומו של מיקח, וחזר בו. ר' דוד בן זמרא מוכיח מסוגיית הגמרא שקללת מי שפרע נאמרת רק כאשר התבצע קניין שמועיל מדאורייתא, כגון, שנתן הקונה כסף למוכר, ו"דבר תורה מעות קונות" (בבא מציעא מו, ע"ב) ובמקומות רבים נוספים. אבל כאשר אין קניין שמועיל מדאורייתא - אין קללת "מי שפרע". טבעת אינה מטבע עובר לסוחר ולכן מדאורייתא אינה יוצרת קניין. המשך דברי הרדב"ז חשוב לענייננו: אף שהחזר בו אינו צפוי לקללת "מי שפרע", בכל זאת "ראוי לאדם שיהיה הין שלו צדק ולא שלך צדק ולא יהיה ממחוסרי אמנה דכתיב 'שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב' וגו'" (שו"ת רדב"ז, א, סי' תנב).

אף שמן הסוגיה התלמודית עולה כאמור שהדרשה "שיהא הן שלך צדק" נוגעת למקרים שבהם כבר בעת ההתחייבות לא היה בדעתו של המתחייב לקיימה, הורחב השימוש בדרשה זו, בעיקר אצל האחרונים, גם למקרים אחרים. כך למשל דן הרב קוק בשאלת פועל שחזר בו, ואומר, שאמנם על פי הדין אין לו לבעל הבית על הפועל שחזר בו אלא תרעומת (בבא קמא קטז, ע"ב; רמב"ם, שכירות ט, ד), "אבל מ"מ אין זה ראוי לכתחילה... דעכ"פ ראוי שיהי' הן שלו צדק" (שו"ת אורח משפט, חושן משפט, סי' כא).

הרב פיינשטיין דן בשאלת חזרה מהסכם שותפות. הוא פותח ואומר שרשאים חברי אגודות פועלים לערוך ביניהם הסכמים בדבר תנאי עבודתם. ההסכם מחייב את החותמים עליו, וכל אחד מהם חייב לעמוד בתנאי ההסכם מדין "הן שלך צדק" (שו"ת אגרות משה, חושן משפט, א, סי' נח).

הקשר בין "רוח חכמים" ו"הן צדק" הורחב על ידי ר' אליהו בן חיים. הוא רואה בהוראה זו של "הן צדק", צו דאורייתא. הוא נשאל בעניין אב שמכר את נכסיו ולטענת הבן עשה זאת האב כדי להעבירו מנחלתו. המשיב מבחין בין התוקף המשפטי לבין ההיבט המוסרי, וקובע שיש תוקף למכירה גם אם האב עבר בכך על איסור תורה. לדעתו יש תוקף של איסור להוראה "אין רוח חכמים נוחה ממנו" שנאמרה על ידי חז"ל בעניין מי שכתב נכסיו לאחרים והניח את בניו

¹ וראו: ילקוט שמעוני, ויקרא, פ' קדושים, רמז תריז. דברי ר' יוסי ב"ר יהודה הובאו במקורות רבים נוספים. ראו: שאלות דרב אחאי, פ' קדושים, שאלתא קב; הלכות גדולות, סי' מד. הסבר שאלת הגמרא מובא בשיטה מקובצת בשם תוספות שני, אם באיפה ששיעורה רב הקפידה התורה שלא יהיה בה חיסרון כלשהו, ברור שתהיה הקפדה על הין ששיעורו מועט. לדעת חלק מהראשונים יש בכך מצוות עשה ואיסור תורה, ויש שמונים זאת ביחד עם מצוות עשה של "מדבר שקר תרחק". ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך "הן צדק", כרך ט, עמ' תסג ואילך.

² וראו: מגן אבות לרשב"ץ, אבות א, יח. על השאלה האם מדובר בהוראה כללית שיהא תוכו כבד, או בהוראה שקשורה לענייני משא ומתן בלבד, ראו: ברכי יוסף, לחיד"א, אורח חיים, סי' קנו, סק"ג.

³ ההנחה היא שבהבטחת מתנה מרובה אין דעת המובטח סמוכה ובטוחה שאכן ההתחייבות תקום, אך במתנה מועטת הוא צופה לקבלה.

⁴ הסכם הקנייה חל בעת שמתבצע מעשה קניין. לכן בהיעדרו אין אפשרות לתבוע בבית דין, אך על מי שחזר בו חלות הסנקציות המוסריות הנזכרות. יש ראשונים הסוברים שגם בנסיבות הנזכרות כאשר הוגדר אדם כמחוסר אמנה הוא עבר על "הן שלך צדק" וכך גם באותם מקרים שנאמר בהם "אין רוח חכמים נוחה הימנו", וראו: אנציקלופדיה תלמודית, שם.

(משנה בבא בתרא ח, ה). הוא מסיק זאת מהשימוש באותו ביטוי של "אין רוח חכמים נוחה" גם לגבי מי שמבטל את דברו, ושם נאמר גם דין דאורייתא של הן צדק. מי ששינה את דברו או פעל בדרך של אחד בפה ואחד בלב, עבר אפוא על איסור תורה (שו"ת ראנ"ח סי' קיח).⁵ בנוסף לקשר האמור בין "שיהא הן שלך צדק" ובין "מחוסר אמנה", ו"אין רוח חכמים נוחה ממנו", ראינו שהרדב"ז מצרף גם את הפסוק "שארית ישראל לא יעשו עולה" (צפ' ג:יג), שהובא במקומות מספר בתלמוד כראיה לכך שאדם מישראל אינו משנה את דיבורו (פסחים צא, ע"א; קידושין מה, ע"ב, ועוד). משיבים רבים אכן כורכים בדרך של דרשה את כל האיסורים הנזכרים. כך למשל אומר בעל אבני נזר: "דזה ודאי איסור תורה משום הן שלך צדק שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב ומשום 'לפני עור לא תתן מכשול' ומשום 'שארית ישראל לא יעשו עולה'" (שו"ת אבני נזר, יו"ד, סי' קנ).⁶

הראשונים מביאים את המאמר "שיהא הן שלך צדק" גם בקשר לדברי הגמרא בכתובות שמצווה לפרוע חוב. כך למשל אומר רש"י (כתובות פו, ע"א): "מצוה עליו לפרוע חובו ולאמת דבריו דכתיב 'הינן צדק' שיהא הן שלך צדק ולאן צדק".⁷ שאלה מעניינת בקשר לכך הובאה לפתחו של הרב שפרבר. האם חייב הלווה לפרוע את חובו אף אם אין הוא נתבע לכך על-ידי המלווה. המשיב מביא תחילה את דברי הרמב"ם (הלכות גזילה, א, ד) שכתב: "איזהו עושק וכו', כגון שהיה לו ביד חברו הלואה או שכירות והוא תובעו ואינו יכול להוציא ממנו". מתוך דברי הרמב"ם "והוא תובעו", אפשר ללמוד שאיסור עושק חל רק כאשר המלווה תובע והלווה אינו פורע. אבל אם המלווה אינו תובע, אף שהלווה אינו משלם אין הוא נקרא עושק.⁸ אפשר שלפי רש"י ועוד ראשונים שסוברים כי פירעון חוב הוא מצווה הנובעת מהפסוק "הינן צדק", תהא המצווה קיימת גם ללא תביעה: "דכיון דעכ"פ הרי הוא התחייב עצמו לשלם לזמן פלוני, ההן שלו יהא צדק לשלם בעתו" (שו"ת אפרקסתא דעניא, ד, חושן משפט, סי' רצז).⁹

שאלה אחרת שנשאלה בספרות ההלכה של האחרונים היא האם מותר להתחייב בתוספת האמירה של "הן צדק". הדיון נסב על אדם, נציג קהילה מסוימת, שנדרש לאשר את טענותיו באמירת "הן צדק", ונאמר לו שאם יעשה כן יפטרו את קהילתו מתשלום. הוא סירב לעשות זאת. המשיב מכריע שאין הנציג צריך לחשוש מלומר "הן צדק", ולא עוד אלא שהוא יקיים בכך מצוות השבת אבדה לבעליה. ואולם אי אפשר לכופו אותו לעשות זאת, ואם יסרב לא יהיה חייב לשלם את הסכום המדובר (שו"ת בצל החכמה, ב, סי' פט).

הנוהג שהשתרש בארץ לתת הצהרת "הן צדק" כתחליף לשבועה, העסיק את פוסקי דורנו. השאלה היא האם בנסיבות הללו אכן יש להצהרה כזו תוקף של שבועה. הרב וולדינברג קובע שמכיוון שגלוי לכול שהעושה כן אינו רוצה להתחייב בשבועה, ולכן בחר בדרך זו של הצהרה, לפיכך אין הצהרה בהן צדק מחייבת כשבועה (שו"ת ציצן אליעזר, ז, סי' ג). גם הרב יוסף דן בשאלת ההצהרה בבתי המשפט, ומכריע לגופו של עניין שאין בנוסח הזה כוונת שבועה, בטענה שמי שעושה כן הרי כל כוונתו היא שאין הוא רוצה להתחייב בשבועה (שו"ת יביע אומר, א, יורה דעה, סי' יז).¹⁰

פרופ' יוסף ריבלין
המחלקה לתלמוד

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

- ⁵ וראו: שו"ת רבי עקיבא אייגר, מהדורה תניינא, סי' י; שו"ת אבני נזר, יורה דעה, סי' קנ.
- ⁶ וראו: שו"ת בנימין זאב, סי' שצז; שו"ת שואל ומשיב, מהד' א, ח"ב, סי' קי; שו"ת מהרש"ם, ב, סי' כט; שו"ת אחיעזר, ג, סי' נה; שו"ת חלקת יעקב, חו"מ, סי' יב; שו"ת יחל ישראל, סי' לט, ועוד.
- ⁷ וראו: רמב"ן, ריטב"א ואחרים, על אתר. וראו: עיטור, אות ש, שלישות ממון, מד ע"א; אות ע, ערב וערב קבלן, יא ע"ב.
- ⁸ אמנם מסקנה זו קיימת רק בעניין הלוואה, או בכל מקרה אחר שבו הגיע הכסף לידי החייב כדין. ברור עם זאת שאדם שגול חייב להחזיר גם מבלי שנתבע לעשות זאת.
- ⁹ וראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך: "הלואה", כרך ט, עמ' רטו ואילך. בית הדין הרבני דן אף הוא בשאלה האם יש אפשרות לכופו אדם לקיים את התחייבותו כדי שלא יעבור על האיסור של "שיהא הן שלך צדק" (פסקי דין רבניים, י, עמ' שסג ואילך, וראו: פסקי דין - ירושלים, דיני ממונות וביורורי יהדות, ב, עמ' לח ואילך).
- ¹⁰ וראו בהרחבה: אנציקלופדיה תלמודית, ערך "הן צדק", שם.